

Stanislava Kloferová

Akademie věd České republiky
Ústav pro jazyk český, Brno
kloferova@iach.cz

Nářeční atlasy slovanských jazyků: historie a současnost¹

Abstrakt: Existence jazykových/nářečních atlasů je spjata se vznikem jazykovězeměpisné metody na konci 19. století. Tato metoda, která sleduje geografické rozšíření nářečních jevů a umožňuje hledat příčiny a podmínky jazykového vývoje, se plně rozvinula ve 20. století. Příspěvek se zabývá nejdůležitějšími nářečními atlasy všech slovanských jazyků, pozornost je věnována i atlasům nadnárodním.

Klíčová slova: areálová lingvistika, jazykový atlas, nářečí, slovanské jazyky

Abstract: Dialect Atlases of the Slavic Languages: Past and Present. The existence of linguistic/dialect atlases is connected with the establishment of the geolinguistic method at the end of the 19th century. This method, which follows the geographical distribution of dialect phenomena and enables to search for the conditions of linguistic development, fully developed in the 20th century. The paper deals with the most significant dialect atlases of all Slavic languages, attention is paid to multinational atlases as well.

Keywords: geolinguistics, linguistic atlas, dialect, Slavic languages

Česká dialektologie završila v roce 2011 významnou etapu. Vydáním závěrečného svazku *Českého jazykového atlasu* (ČJA) byl ukončen projekt, jehož zásluhou česká dialektologie nejen představila areálový obraz nářečí českého jazyka, ale využitím nových postupů rozšířila možnosti jazykovězeměpisné metody. Taková příležitost nabízí možnost ohlédnout se zpět, připomenout si historii jazykových atlasů (Lameli, Kehrein, Rabanus 2010²) ve slovanských jazycích (viz též Kloferová 2010) a zamyslet se nad perspektivou jazykovězeměpisných výzkumů: Mají dnes ještě šanci?

Existence jazykových atlasů je, jak známo, spjata s rozvojem jazykovězeměpisné metody, za jejíž vznik vděčíme německému jazykovědci Georgu Wenkerovi. Dřívější mapy, které zaznamenávají nářeční obraz, jsou ve slovanském světě výjimkou a vznikly na základě historických, popř. historickosrovnávacích studií.

¹ Tento příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR P406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka.

² Srov. zde recenzi M. Šipkové na s. 247-256.

Jazykovězeměpisná metoda, sledující geografické rozšíření nářečních jevů a zároveň umožňující hledat příčiny a podmínky vývojové dynamiky jazyků, se ve slovanském areálu začíná rozvíjet až v druhém desetiletí 20. století. S bezprostřední reakcí na dřívější Wenkerovy výzkumy se tu setkáme jen vzácně. Například v českých zemích, které byly součástí rakousko-uherské monarchie, uskutečnil v roce 1893 V.J. Dušek výzkum nářečí pomocí ankety. Podle Wenkerova vzoru rozeslal dotazníky a na základě získaného materiálu vypracoval *Dialektickou mapu Čech*, která byla vystavena jako součást jazykové expozice na Národní výstavě československé v roce 1894 (Hlavsová 1984). Základním impulzem pro slovanskou dialektologii byl však *Atlas linguistique de la France* (ALF). Jím se inspirovali dialektologové i později se utvářející dialektologické školy. K nejméně výrazným osobnostem, které propracovávaly teoretické principy jazykového zeměpisu již od počátku 20. století, byl polský dialektolog Kazimierz Nitsch.

První nářeční atlas na slovanském území pochází ze slovinské oblasti. Jde o atlas sledující uplatnění kategorie duálu *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène* (Tesnière 1925). Poskytl nejen první obraz územního rozrůznění slovinské jazykové oblasti, ale upozornil na význam geografických a ekonomických činitelů při formování nářečních hranic. Třicátá léta 20. století přinášejí první plody soustředěného úsilí o vypracování národních atlasových děl. Začínají se formovat týmy, které sestavují programy areálového výzkumu. Slibně se rozvíjející plány přerušila 2. světová válka. Její důsledky se promítly velmi výrazně i do roviny jazykové. Poválečná léta přinesla demografické změny; s novým poválečným uspořádáním Evropy došlo i k značným přesunům obyvatelstva a tím ke změně dialektového obrazu příslušných regionů. Se soustředěným výzkumem se začíná zpravidla v 50. letech 20. století. Na konci tisíciletí pak disponují nářečními atlasy západoslovanské a východoslovanské jazyky, z jihoslovanských jazyků pouze bulharština. Změny v politickém systému zemí ve východní a jižní Evropě na přelomu 80. a 90. let měly totiž pro lingvistická bádání značný důsledek především v oblasti jihoslovanské. Situaci tu silně poznamenaly válečné události na území bývalé Jugoslávie a její následný rozpad. Se vznikem nových států se zde začaly rozvíjet snahy o nové zmapování nářeční situace v každém z nich. Byly a jsou motivovány úsilím o emancipaci jazyka jako atributu národa.

V metodách kartografického zobrazení nářeční situace a v metodách výkladu nářečních jevů v komentářích lze vydělit dvě linie. První zaznamenává jev na mapě pomocí symbolu (v počátcích zápisem konkrétní podoby), komentář eviduje nemapované a nepravidelné jevy a podává stručné informace pro orientaci v mapě. Tento postup je charakteristický pro jazyky na velkém teritoriu (polština, východoslovanské jazyky, ale též bulharština a částečně slovenština). Absence detailních výkladů je kompenzována dílčími monografiemi k atlasům (zvláště polština a ruština). Druhá linie se uplatňuje u jazyků s malým etnojazykovým prostorem (lužická srbština, čeština). Vychází ze syntetizujícího areálového vymezení, primárním prostředkem je areál vymezený izoglosou a nápisem. Komentář k mapě je detailní.

Oblast západoslovanská

Polská jazyková oblast

Polské jazykové teritorium patří k nejlépe popsaným slovanským územím. O koncepci areálové lingvistiky tu svědčí publikace *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne* (Reichan, Woźniak 2004), která shrnuje a sumarizuje výsledky jazykovězeměpisného bádání v Polsku.

Teorii jazykového zeměpisu propracoval zejména K. Nitsch. Své metody si ověřil (ve spolupráci s M. Małeckým) nejdříve na atlase menšího regionu polských Karpat *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (AJPP 1934). V něm je také zachycen nářeční stav v obcích s polským obyvatelstvem na přilehlém území slovenském a českém. Způsob prezentace jevů na mapě se neliší od ALF: formy jsou vpisovány přímo na mapu. Zkušenosti autoři zúročili ve své koncepci atlasu polského jazyka již v roce 1939: počítali také se zachycením mluvy u polské emigrace v Německu, Francii, USA a Brazílii. Práce byly obnoveny až v roce 1950, ale projekt bohužel už nebyl tak obsáhlý. Těžištěm výsledného díla *Mały atlas gwar polskich* (MAGP) je hláskosloví a tvarosloví. Každý díl sestává ze dvou částí (mapy, komentáře). Mapovací technika je nová, kombinovaná, užívá se symbolů, nápisů, izoglos, ploch, šrafování. Stručné komentáře mají doplňkový charakter. Atlas zachycuje také změněnou poválečnou jazykovou situaci v západním Polsku ve vybraných 7 lokalitách. – Situaci na celém teritoriu Polska na konci tisíciletí znázorňuje *Atlas gwar polskich* (AGP). Zaměřuje se na nejstarší stav, registruje však i generační rozdíly. Nářeční prostor je rozdělen do čtyř teritorií, každému teritoriu je věnován jeden díl atlasu.

Polská dialektologie disponuje i dalšími regionálními atlasy. Významný je *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK). Jeho zásluhou jsou rychle zanikající kašubské dialekty nejlépe probádanými dialekty v Polsku. Spíše na lexikum je orientován *Atlas gwar mazowieckich* (AGM); problematika hláskoslovná a morfologická je zahrnuta v posledním svazku. Na region polského Slezska je zaměřen *Atlas językowy Śląska* (AJS); ten je důležitý pro hodnocení jazykových vztahů polsko-českých. Pro studium kontaktních jevů je cenný i atlas *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski* (Polsko-laskie pogranicze). Jako atlasy jsou koncipovány rovněž monografie, které se zabývají vybranými okruhy nářeční terminologie, např. „opracovávání dřeva“ (Basara 1981) nebo „tkalcovství“ (Falińska 1974–1981). Pozornost zasluhuje též regionální *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW). Je společným dílem lingvistů a etnografů. – Specifickou skupinu tvoří díla věnovaná nepolským nářečím na území Polska. Starší, ale cennou prací je *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* (AJDŁ, Rieger 1966), který dokumentuje na materiále z 30. let 20. století ukrajinská nářečí při hranici polsko-slovenské (po 2. světové válce bylo obyvatelstvo přesídleno do západního Polska). Dílo *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (AGWB) mapuje situaci v běloruských a ukrajinských dialektech při východní hranici Polska. Vydané svazky jsou uspořádány ve třech liniích, a to gramatické (1–3), slovo-
tvorné (4) a lexikální (5–10).

Lužickosrbská oblast

Rozvoj jazykovězeměpisné metody je zde spjat s Paulem Wirthem, který od 30. let 20. stol. poukazoval na nevyhnutelnost výzkumu v areálu Horní a Dolní Lužice. Se systematickým zkoumáním na základě dotazníku se začalo na konci 50. let (později byl ještě vypracován dotazník pro výzkum syntaxe). *Sorbischer Sprachatlas* (Sorbischer Sprachatlas) zahrnuje všechny jazykové roviny (1–10 lexikum, 11–12 morfologie, 13–14 fonologie, 15 – syntax). Lze jej nazvat atlasem nové generace, neboť přináší nové metody jak ve způsobu kartografování, tak v organizaci a výstavbě komentářů. Mapa a komentář tvoří vždy jeden celek. Při mapování se využívá jednak areálů, které jsou vymezeny izoglosami a opatřeny nápisy, jednak figurálních symbolů. Komentáře jsou detailní, obsahují údaje k motivaci, etymologii, frekvenci, popř. k produktivitě. Jsou zde uvedeny rekonstruované formy mapovaných výrazů a forem, což usnadňuje orientaci v materiálu. Připojeny a komentovány jsou údaje ze slovníků a jiných pramenů. Každý svazek uzavírají svodné mapy (*Kombinationskarten*) s izoglosovými svazky. Jimi se vymezuje nová klasifikace dialektů.

Česká jazyková oblast

Počátek areálových výzkumů českých dialektů ve 20. století je spojen s činností A. Frinty, hlavním iniciátorem tu však byl B. Havránek. Ve 40. letech byly připraveny regionální dotazníky. Přípravnou fází pak byly anketové výzkumy v 50. letech. Prímý výzkum pro atlas podle nového dotazníku probíhal v 60. a 70. letech. Uskutečnil se také v obcích se starou českou emigrací v zahraničí. Specifická je trojstupňová síť lokalit: kromě tradičních obcí zahrnuje také města, a to jednak v nářečně kompaktním vnitrozemí, jednak v příhraničních oblastech osídlených nářečně různorodým obyvatelstvem po roce 1945. *Český jazykový atlas* (ČJA)³ zahrnuje všechny jazykové roviny (1–3 lexikum, 4 – morfologie, 5 – fonologie, syntax); v pátém svazku je obsažena také kapitola o městském slangu mladé generace a soubor map izoglosových svazků. Mapy a komentáře tvoří jeden celek. Základním kartografickým prostředkem je areál vymezený izoglosou a nápisem (v rekonstruované podobě), dále se užívá symbolů a šraf. Detailní komentáře obsahují nejen výčet jevů (v případě pravidelných hláskoslovných variant jsou variující hlásky signalizovány podtržením grafému; soupis podtržených liter je umístěn v úvodu každého svazku), ale informují též o frekvenci, generačních rozdílech, o faktorech mimojazykových, odkazují na západoslovanskou slovníkovou literaturu a západoslovanské a nadnárodní atlasy. Závěrečný, šestý svazek *Doplňky* obsahuje rovněž transkribované nářeční texty a dvě CD s audiozáznamy nářečních spontánních promluv. – Ze starších materiálových sběrů, z *Českého jazykového atlasu* a ze samostatného terénního výzkumu vychází *Jazykový atlas jihozápadní Moravy* (Čižmářová 2000), zabývající se vývojem lexikální zásoby v rozmezí padesáti let.

Slovenská jazyková oblast

Snahy o sestavení nářečních map spadají do konce 19. století. Zaslouhou F. Pastrnka byla zorganizována dotazníková anketa, která však skončila neúspěšně. Období sloven-

³ Dilo ČJA je postupně zpřístupňováno na <<http://cja.ujc.cas.cz/cja.html>>.

ské areálové dialektologie tak začíná 20. lety 20. stol. V jejich závěru uspořádal V. Vážný dotazníkový výzkum, jehož cílem bylo získat materiál pro vypracování nářečního atlasu. I zde veškeré úsilí přerušila 2. světová válka. Poválečná léta jsou pak ve znamení nových terénních prací. V první fázi proběhl výzkum hláskoslovných a morfologických jevů, v druhé výzkum lexikální zásoby. Výzkum se uskutečnil rovněž na území s maďarskými, ukrajinskými a goralskými nářečímí. Každý díl *Atlasu slovenského jazyka* (ASJ): 1 – fonologie, 2 – morfologie, 3 – lexikum, 4 – tvoření slov, sestává ze dvou samostatných svazků (mapy, komentáře). V 1. a 4. dílu jsou též publikovány syntetické mapy s izoglosovými svazky. – Paralelně vznikala také regionální *Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn* (Király 1993). Nářeční stav byl zkoumán na základě dotazníku, který byl vytvořen pro první fázi výzkumů pro slovenský atlas. Dílo je metodicky shodné s *Atlasem slovenského jazyka*.

Oblast východoslovanská

Ruská jazyková oblast

Úvahy o vytvoření jazykového atlasu se objevily už na počátku 20. století, k propagátorům patřil např. A.I. Sobolevskij. Ve druhém desetiletí byl uskutečněn nepřímý dotazníkový výzkum a poté byla vypracována mapa dialektů (1915, autoři N.N. Sokolov, N.N. Durnovo, D.N. Ušakov; srov. Аванесов 1986, 3), která zahrnovala také dialekty běloruské a ukrajinské. Soustavné práce však započaly až v 30. letech. Byly zahájeny projekty, které se zpravidla ukázaly jako předimenzované. Jedním z hlavních problémů pro sovětskou lingvistiku byla velká rozloha země, která ztěžovala výzkum. Atlas byl nakonec koncipován jako třináctisvazkové dílo (11 svazků věnováno vždy jedné oblasti, 1 svazek sumarizující, 1 svazek doplňkový). Na konci 40. let byly některé svazky připravovány pro vydání, ideologické důvody, ale i odborné nedostatky vedly ke stornování většiny z nich (srov. Hladká 1996, 131–142). Tento osud nepostihl např. atlas zobrazující kontakt různých dialektů v okolí jezera Seliger (Мальцев 1949). Zásadním dílem je *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы* (Аванесов 1957). Metody zpracování, tj. výstavba stručných komentářů a mapový obraz (využití figurálních symbolů, zejména kruhů, barevně a vnitřně diferencovaných), pak byly přejímány většinou východoslovanských atlasů. K novodobým pracím patří třísvazkový atlas zabírající střed evropské části Ruska – dříve SSSR (Аванесов 1986, 1989, 1996). Na mapách je jako grafického prostředku využito barevně odlišených ploch. V 80. letech byl také zahájen rozsáhlý projekt celoruského lexikálního atlasu, jenž má odkrýt areálová centra slovní zásoby ruských nářečí. Jak ukazuje první, zkušební svazek (Попов 2004), hlásí se atlas formátem i metodicky k postupům OLA (viz níže). – Zpravidla lexikální zásobě se věnují i regionální atlasy, jako např. *Лексический атлас Московской области* (Войтенко 1991) nebo *Лексический атлас Архангельской области* (Комягина 1994).

Běloruská oblast

S běloruskou oblastí je spjat v pořadí druhý atlas, který vznikl na slovanském území, a to *Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. I. Фанэтыка і марфалогія. Вып. 1. Гаворкі Цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцовасцяў Украіны і Вялікарасіі в першай чвэрці XX. в.* (Бузук 1928). Byl vypracován pro centrální část běloruské oblasti a sousedící úseky nářečí ruských a ukrajinských. Na mapách jsou hranice jevů vymezeny pomocí izoglos a barevných ploch, popř. šrafou (klesá-li intenzita jevu).

Přípravy celouzemního běloruského atlasu začaly ve 40. letech 20. století, v 50. letech byl shromážděn materiál a badatelské práce uzavřela publikace *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* (mapy, textová část, Аванесов 1963). Sleduje zejména hláskosloví a morfologii. Důkladnou lingvistickou analýzu map publikovaných v tomto atlase podává *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* (Аванесов 1968). Významným dílem je dále pětisvazkový *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* (LABNG). Zařazeny jsou mapy sémantické, včleněny jsou také mapy lexikálně-etnografické, v 5. svazku se nacházejí rovněž mapy antroponymické. Atlas je považován za významnou pomůcku při řešení problémů spjatých s otázkou normy a kodifikace spisovného jazyka, zvláště důležitou roli hrál při vypracovávání národní vědecké terminologie. – Na základě materiálu atlasu a dalších nářečních pramenů vznikla monografie *Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет* (Клімчук 1995).

Ukrajinská oblast

Úvahy o zpracování jazykového atlasu spadají do 30. let 20. stol. Po válce začaly probíhat terénní výzkumy, které se realizovaly též v obcích v Rumunsku, Moldávii, na Slovensku, v Polsku, Bělorusku a Rusku. Výsledkem je třísvazkové dílo, v němž je každý svazek věnován jednomu ze tří regionů ukrajinského území (archaická nářečí jsou evidována na husté síti lokalit, stav v nově formovaných zónách vně Ukrajiny na řídké síti, AUM). Sestává vždy z části komentářové a mapové. Atlas prokázal, že strukturní rysy spisovného jazyka, které mají paralelu v dialektech, nejsou omezeny jen na centrální ukrajinskou oblast, jak se donedávna tvrdilo (Гриценко 2006, 87–95). Regionální práce jsou orientovány spíše lexikálně. Staršího data je *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР, ч. 1, 2 (лексика)* (LAUNGZO), z přelomu tisíciletí pocházejí *Лексичний атлас Правобережного Полісся* (Никончук 1994) nebo *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language* (Rieger 1996). Obraz ukrajinského etnojazykového teritoria dokreslují atlasy ukrajinských dialektů na území jiných států, jako např. Slovenska (Ганудель 1981, Латта 1991) nebo Maďarska (Лизанец 1976).

Oblast jihoslovanská

Sledujeme-li formování kartografické dialektologie v jihoslovanském areálu, nemůžeme pominout zdejší politický vývoj po druhé světové válce, a to zejména na teritoriu bývalé Jugoslávie. Dnes jde sice o samostatné jazykové areály slovinský, srbský, chorvatský a bosensko-hercegovinský, avšak etapa společného státu se výrazně projevila i ve vývoji dialektologie. Ve společném vícenárodnostním státu se uskutečňovaly projekty nářečních výzkumů pro kartografické záměry od 60. let. Slovinská dialektologie

se vyvíjela víceméně samostatně, oblast srbská a chorvatská byla začleněna – v podmínkách dobové doktríny srbochorvatského jazyka (úředního jazyka do r. 1992) – do projektu společného (srov. např. dotazník *Upitnik za srpskohrvatski dijalektološki atlas* z 50. let), odděleně byl později (v 70. letech) sestaven i dotazník pro oblast Bosny a Hercegoviny. Od 60. (v Bosně a Hercegovině od 70.) let probíhaly terénní výzkumy a sběr materiálu. Zásadním způsobem se v jazykových výzkumech odrazily tragické důsledky válečných událostí na území bývalé Jugoslávie v 90. letech 20. století.

Jihoslovanského území jako celku si všímá monografie *Zróznicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów słowotwórczych* (Pomianowska 1970). Práce je cenná tím, že kromě souboru map obsahuje i detailní komentáře a důkladnou analýzu zjištěného stavu.

Slovinská jazyková oblast

Pomineme-li již uvedený atlas Tesnièreův (viz 1925), lze konstatovat, že počátky celoplošného výzkumu slovinských nářečí pro národní atlas spadají do období mezi světovými válkami. Jsou spjaty s činností F. Ramovše. Jeho zásluhou byl také krátce po 2. světové válce zformulován program a byly zahájeny explorátorské práce. Výzkumy probíhaly i v obcích se slovinskými dialekty v Itálii, Rakousku a Maďarsku. K vydávání atlasu přistupují slovinští lingvisté na přelomu tisíciletí. Úvodní svazek (1999) představuje teoretické a metodologické principy a vývoj výzkumných prací (Benedik 1999). Zásluhou elektronické publikace *Ponovne objave člankov s kartami za Slovenski lingvistični atlas (do leta 2008)* (Weiss, Škofic, Kenda-Jež 2009)⁴ byl zveřejněn soubor zpravidla lexikálních map, zpracovaných v rámci příprav atlasu; je zde obsažena i bibliografie, soupis obcí, dotazník apod. První svazek díla *Slovenski lingvistični atlas* (SLA, ve dvou samostatných částech: mapy, komentáře) je věnován lexikálním a morfologickým jevům sémantického okruhu „člověk“. Situace na mapě je znázorněna symboly, připojen je soupis podob v každé lokalitě. V komentářovém svazku je vždy podána zeměpisná charakteristika a morfematická analýza mapovaných výrazů. Nacházejí se zde i odkazy na paralelní položky v jiných atlasech. S ukončením celého atlasového souboru (obsahujícího 10 dílů) se počítá v průběhu příštích deseti let (Smole 2006, 226–234). Regionálně zaměřen je dvoudílný *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre I, II* (SDLASI). Eviduje stav na konci 20. století. Je přínosný zejména pro studium nivelizace dialektů.

Srbská jazyková oblast

Idea jazykovězeměpisného zpracování srbských dialektů je spjata s působením A. Beliče, lingvisty, který inicioval krátce po 2. světové válce terénní výzkumy. V 50. letech byl sestaven dotazník pro srbochorvatský nářeční atlas (*Upitnik za srpskohrvatski dijalektološki atlas*), v 60. letech se uskutečnily intenzivní terénní výzkumy. V současnosti probíhají práce na projektu *Dijalektološka istraživanja srpskog jezičkog prostora* a jejich součástí je též projekt *Srpski dijalektološki atlas*. Toto dílo (vzniká pod

⁴ Viz <http://bos.zrc-sazu.si/c/Dial/Ponovne_SLA/P/index.html>.

vedením S. Remetiće) bude demonstrovat taktéž situaci v obcích se srbským osídlením v Maďarsku a Rumunsku. Obsáhne hláskosloví, morfologii a lexikální zásobu. Přípravený první svazek je orientován lexikálně.

Chorvatská jazyková oblast

Rovněž chorvatské dialekty byly zkoumány v rámci tzv. srbochorvatštiny, intenzivní pozornost byla věnována také nářečím vystaveným vysokému tlaku asimilace (Lončarić 2006, 37–46). Od poloviny 90. let 20. stol. probíhají práce na atlasovém projektu *Hrvatski dijalektološki atlas* (1997–2001), resp. *Hrvatski jezični atlas* (2002–). Od zamýšleného sběru materiálu z lokalit, v nichž dříve nebyly terénní výzkumy uskutečněny, bylo však nutno z ekonomických důvodů ustoupit. Momentálně se zpracovávají fonetické popisy dialektů v jednotlivých obcích, potřebné pro budoucí předpokládané práce nad atlasem.

Oblast Bosny a Hercegoviny

Úvahy o areálovém popisu dialektů Bosny a Hercegoviny spadají do 70. let 20. století. Z této doby pochází dotazník, který vznikl jako součást projektu *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks – sinhronijska deskripcija i odnos prema standardnom jeziku*. Také materiál získaný terénními sběry na základě tohoto dotazníku pochází z období do počátku války v Bosně a Hercegovině (1992). Válka znemožnila dokončení projektu, nepřístupilo se ani ke koncipování map. Materiál je uložen a čeká na zpracování.

Makedonská oblast

Zásluhy o zpracování metodologie areálových výzkumů má zejména B. Vidoeski, který v 60. letech zformuloval program makedonského nářečního atlasu. Terénní práce se konaly i v obcích s makedonskými dialekty v Bulharsku, Řecku a Albánii. Na základě těchto prací byly publikovány první mapy, např. *Дижалектите за македонскиот јазик 1–3* (DMJ). V 2008 r. vyšel úvodní svazek díla, a to *Македонски дијалектен атлас. Прологомена* (Гајдова 2008); obsahuje rovněž ukázkové mapy s komentáři (komentář předchází mapě).

Bulharská jazyková oblast

Bulharské dialekty jsou z jazykovězeměpisného aspektu nejlépe prozkoumanými dialekty v rámci jihoslovanských jazyků. První úvahy o jazykovém atlasu se tu objevily ve 20. letech 20. století, k terénnímu výzkumu však došlo až po válce. Iniciátorem prací byl S. Stojkov, autor programu, podle něhož začaly soustavné terénní a výzkumné práce. Na přípravě a vydávání se zpočátku podíleli sovětští dialektologové (S.B. Bernštejn), což se promítlo do metod kartografování (symbolové mapy, využívají se barevné kruhy). Výklad jevů v komentářích je velmi stručný, omezuje se jen na informaci k tématu mapy. První atlas zachycuje situaci zjištěnou na území vně Bulharska, a to v obcích s bulharskými nářečím ležících v tehdejším SSSR (Бернштейн 1958). Vlastní *Български диалектен атлас* sestává ze 4 svazků, které zachycují situaci na území Bulharska (BDA) (pro první svazek byla záměrně vybrána jihovýchodní, dosud nejméně prozkoumaná oblast; mnohá zjištěná fakta byla popsána poprvé). Další dva svazky

představují stav v obcích ležících v blízkém sousedství v Makedonii (Иванов 1972, Божков 1986).

Zatím posledním, syntetickým dílem, které shrnuje poznatky ze všech výzkumů a zachycuje diference na bývalém historickém teritoriu Velkého Bulharska, je *Български диалектен атлас. Обобщаващ том* (Кочев 1988, 2001). Očekává se, že dílo přinese odpovědi na otázky spjaté s dřívějším jazykovězeměpisným rozdělením. – Dílem, které si všímá situace na kontaktním území bulharštiny a srbštiny, je *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens 1–3* (Sobolev 1998). Srovnává jazykovou situaci na pomezí Bulharska, Srbska a Černé Hory. Vychází z materiálu bulharského atlasu i z materiálu získaného vlastním terénním výzkumem. Definuje kritéria pro vymezení jazykových a nářečních hranic, jazyková data zapojuje do souvislostí s geografickými faktory, politickým hranicemi, jazykovým povědomím a národnostním sebeurčením.

Slovanské jazyky v multinárodních projektech

Zásadním dílem v slovanské areálové lingvistice je *Общеславянский лингвистический атлас* (OLA). Dřívější úvahy o jeho projektu (poprvé v r. 1929) byly konkretizovány na IV. mezinárodním sjezdu slavistů v Moskvě v r. 1958. Práci se účastní 11 národních komisí, projekt koordinuje Mezinárodní komise OLA s řídicím centrem v Moskvě. Autorský tým pracuje ve dvou sekcích, a to foneticko-gramatické a lexikálně-slovotvorné, a jednotlivé svazky tedy vycházejí ve dvou řadách. Jazykem díla je ruština. Terénní výzkum se uskutečnil v 60. a 70. letech 20. století v 853 lokalitách podle dotazníku s 3 454 otázkami, atlasový soubor byl v uveden publikací *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования* (1974). OLA usiluje o hlubší poznání jednak vztahů jednotlivých slovanských jazyků navzájem, jednak vazeb na jiné evropské jazyky a jejich dialekty. Sleduje diference slovanských jazyků jako celku, a to hlavně zobrazením praslovanského východiska v současné geografické distribuci. Pohled na slovanské teritorium není úplný, protože ve svazcích vydaných do r. 2003 není představen materiál z bulharských dialektů; bulharští dialektologové od projektu už na jeho začátku z mimojazykových důvodů odstoupili. Svazky vycházejí v jednotlivých účastnických zemích OLA. Jsou jednotně koncipovány: vždy je uveden systém fonetické transkripce a soupis zkoumaných lokalit. Materiál je představen v soupisu na sudé straně svazku, na liché straně je symbolová mapa s legendou a krátkým komentářem. Zařazeny jsou i svodné mapy, příp. komentáře k nim; např. ve svazku *Рефлексы *ě* (1988) mají tyto komentáře už charakter monografií na dílčí témata. Materiál lexikálních svazků je představen v morfematické segmentaci, vedle analytických map jsou obsaženy i svodné a motivační mapy. Paralelně s každým svazkem vychází sborník OLA. *Материалы и исследования*. Obsahuje detailní studie k problematice zaznamenané na mapách. Od r. 2000 existuje samostatná počítačová sekce, zásluhou slovinské národní komise jsou vytvořeny fonty fonetické transkripce a materiál se zpracovává počítačovou metodou (Žigo 2006).

Naopak ukončen je už projekt *Общекарпатский диалектологический атлас* (1987–2003) (ODA). Prolegomena *Общекарпатский диалектологический атлас. Вступительный выпуск* informují o koncepci a přinášejí ukázkové mapy. Práce koordinoval Institut slavistiky a balkanistiky AV SSSR, na projektu se podílely národní týmy dialektologů z Maďarska, Polska a tehdejšího SSSR, tehdejšího Československa a tehdejší Jugoslávie. Bulharská strana od projektu (podobně jako v případě OLA) už v jeho počátcích odstoupila. Atlas dokládá kulturní a jazykovou jednotu na teritoriu, které dnes patří k různým jazykům (k albánštině, maďarštině, bulharštině, makedonštině, moldavštině, polštině, rumunštině, slovenštině, češtině, srbštině, chorvatštině a ukrajinštině). Je zaměřen na terminologii spjatou s lexikálněsémantickou sférou vázanou na pastevectví (chov ovcí, koz, výroba produktů z mléka, architektura atd.). Terénní výzkum se uskutečnil na přelomu 70. a 80. let 20. století v 210 lokalitách podle dotazníku s 785 položkami. Materiál z rumunských nářečí byl převzat z rumunských atlasů, a odráží proto stav ve 30.–70. letech 20. století. Transkripce v díle vychází z původní transkripce OLA; pouze rumunský materiál zůstává ve svém původním zápisu. Atlas obsahuje mapy onomaziologické i sémaziologické, používají se pouze vnitřně členěné symboly. Jazykem díla je ruština (název mapy je paralelně uveden ve francouzštině). Materiál je velmi stručně okomentován a představen v soupisu. Jednotlivé svazky atlasu byly vydávány týmy zúčastněných zemí.

Z ostatních probíhajících multinárodních projektů je nejrozsáhlejší *Atlas linguarum Europae* (ALE). Spolupracuje zde na 40 národních komisí. Terénní výzkum se uskutečnil v 70. letech 20. stol. v přibližně 2 500 obcích podle dotazníku s 823 položkami. Jazykem díla je dnes francouzština, angličtina a němčina. Vedle zkoumání etymologie mapovaných výrazů se pozornost věnuje rovněž sémantické rovině, zjišťuje se motivace pojmenování se snahou nalézt zdroje těchto rozdílů již v dobách předhistorických.

Závěrem

Jak je zřejmé, jazykové atlasy zobrazující situaci v tradičních teritoriálních dialektech jsou dnes už zpravidla uzavřenou kapitolou. Podávají totiž obraz útvarů výrazně lokálně omezených a komunikačně vázaných. Díky atlasům se prohloubilo poznání o vývoji jazyka, mapy mnohdy odkryly souvislosti doposud neznámé. Jaká je jejich perspektiva? Nelze tvrdit, že by dnešní doba jazykovým atlasům nepřála: ve většině slovanských zemí však naznal velké změny objekt jejich zájmu, jazyk. Dialekty ve svém tradičním rozsahu a funkci už patří minulosti. Mluvený jazyk, který zaujal jejich místo, však zasluhuje naši pozornost a zkoumání z mnoha úhlů pohledu: jeden z nich stále může být pohled zeměpisný.

Literature

- AGM**, *Atlas gwar mazowieckich*, t. 1, red. H. Horodyska-Gadkowska, t. 2–10, red. A. Kowalska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971–1992.
- AGP**, *Atlas gwar polskich*, sv. 1–4, red. K. Dejna, Łódź, 1998–2002.
- AGWB**, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1–10, red. S. Glinka, Warszawa, 1980–2012.
- AJDL**, Stieber Z., *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, t. 1–8, Łódź, 1956–1964.
- AJK**, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. 1–15, red. Z. Stieber, H. Popowska-Taborska, Wrocław, 1964–1978.
- AJKLW**, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, 1979–1991, oprac. zesp. red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Wrocław, t. VII, 1992, oprac. zesp. red. Z. Sobierajski, Wrocław, t. VIII–XI, 1994–2005, red. Z. Sobierajski, Poznań.
- AJPP**, Małecki M., Nitsch K., *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków, 1934.
- AJŚ**, *Atlas językowy Śląska*, red. A. Zaręba, t. 1–8, Kraków – Warszawa, 1969–1996.
- ALE**, *Atlas linguarum Europae*, Introduction, Questionnaires I–II, Commentaires 1.1–1.9, Cartes 1.1–1.9, Perspectives nouvelles en géolinguistique, Assen – Amsterdam – Maastricht – Roma, 1975–2015.
- ALF**, Gilliéron J., *Atlas linguistique de la France*, sv. 1–9, Supplément, Paris, 1902–1920.
- ASJ**, *Atlas slovenského jazyka*, red. J. Štolc, Bratislava, 1968–1984.
- AUM**, *Атлас української мови*, т. 1, *Полісся, Середня Наддніпрянина и суміжні землі* уред. І.Г. Матвіяк, т. 2, *Волинь, Наддністріянина, Закарпаття и суміжні землі*, т. 3, *Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорноморья и суміжні землі*, уред. Я.В. Закревська, Київ, 1984–2001.
- Basara J. (1981), *Z zagadnień słownictwa gwarowego. Terminologia obróbki drewna w dialektach polskich*, Prace Instytutu Języka Polskiego PAN 34, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- BDA**, *Български диалектен атлас*, уред. С. Стойков, т. I–IV, Софія, 1964–1981.
- Benedik F. (1999), *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za slovenski lingvistični atlas (SLA)*, Ljubljana.
- Čižmárová L. (2000), *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*, Brno.
- ČJA**, *Český jazykový atlas*, sv. 1–5, *Dodatky*, red. J. Balhar, Praha, 1992–2011.
- DMJ**, Видоески Б., *Дијалектите за македонскиот јазик*, 1–3, Скопје, 1998–2000.
- Falińska B. (1974–1981), *Polskie słownictwo tkacie na tle słowiańskim*, sv. 1–4, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Hladká Z. (1996), *Atlasy slovanských jazyků*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, A 44, s. 131–142.
- Hlavsová J. (1984), *O počátcích jazykového zeměpisu*, „Naše řeč“, 67, s. 213–217.
- Hrycenko P. (2006), *Українська діалектологія другої половини ХХ століття: ідеї та результату*, [w]: *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 87–95.
- Király P. (1993), *Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*, Budapest.

- Kloferová S. (2010), *Mapping the Slavic languages*, [w:] *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2. Language Mapping*, red. A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 317–333.
- LABNG**, Бірыла М., *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, Мінск, 1993–1998.
- Lameli A., Kehrein R., Rabanus S. (2010), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2. Language Mapping*, Berlin – New York.
- LAUNGZO**, Дзєндзелівський Й.О., *Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР*, ч. 1, 2 (лексика), Ужгород, 1958, 1960.
- Lončarić M. (2006), *Dijalektološka istraživanja u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, [w:] *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 37–46.
- MAGP**, *Mały atlas gwar polskich*, sv. 1–2, red. K. Nitsch, sv. 3–13, red. M. Karaś, 1957–1970.
- ODA**, *Общезакарпатский диалектологический атлас*, Вступительный выпуск, т. 1–7, Скопје – Кишинэу – Москва – Warszawa – Львів – Bratislava – Budapest – Београд – Нови Сад, 1987–2003.
- OLA**, *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия фонетико-грамматическая, выпуск 1–6, Серия лексико-словообразовательная, выпуск 1–4, 6, 8, 9, Београд – Москва – Wrocław – Warszawa – Kraków – Мінск – Скопје – Zagreb – Bratislava, 1988–2012.
- Polsko-laskie pogranicze**, Dejna K., *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, t. 1–2, Łódź, 1951, 1953.
- Pomianowska W. (1970), *Zróżnicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów słowotwórczych*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Reichan J., Woźniak K. (2004), *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- Rieger J. (1966), *Indeks wyrazów do „Atlasu językowego dawnej Lemkowszczyzny”* Z. Stiebera, Łódź.
- Rieger J. (1996), *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*, Warsaw.
- SDLASI**, *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre*, ured. R. Cossuta, sv. I–II, Koper, 2005, 2006.
- SLA**, Škofic J., *Slovenski lingvistični atlas 1. 1: Atlas. Človek (telo, bolezni, družina), 2: Komentarji. Človek (telo, bolezni, družina)*, Ljubljana, 2011.
- Smole V. (2006), *Prvi zvezek Slovenskega lingvističnega atlasa: realnost ali utopija?*, [w:] *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 226–234.
- Sobolev A.V. (1998), *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens*, 1–3, Marburg an der Lahn.
- Sorbischer Sprachatlas**, *Sorbischer Sprachatlas / Sěrbski rěčny atlas*, t. 1–15, red. Faßke H., Bautzen, 1965–1996.
- Tesnière L. (1925), *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène*, Paris.
- Weiss P., Škofic J., Kenda-Jež K. (2009), *Ponovne objave člankov s kartami za Slovenski lingvistični atlas (do leta 2008)*, Ljubljana.
- Žigo P. (2006), *Slovenská dialektológia v II. polovici 20. storočia*, [w:] *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 54–61.
- Ганудель З. (1981), *Лінгвістичний атлас українських говірок Східної Словаччини. I. Назви страв, посуду і кухонного начиння*, Bratislava.

- Аванесов Р.И. (1957), *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы*, Москва.
- Аванесов Р.И. (1963), *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск.
- Аванесов Р.И. (1968), *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, Мінск.
- Аванесов Р.И. (1986), *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР в трех выпусках. 1. Вступительные статьи. Справочные материалы. Фонетика*, Москва.
- Аванесов Р.И. (1989), *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. 2. Морфология. Карты. Комментарии к картам*, Москва.
- Аванесов Р.И. (1996), *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части России. 3. Синтаксис. Лексика. Комментарии к картам*, Москва.
- Бернштейн С. Б. (1958), *Атлас болгарских говоров в СССР*, Москва.
- Божков Р. (1986), *Български диалектен атлас. Северозападни български говори в Царибродско и Босилиградско*, София.
- Бузук П.А. (1928), *Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. I. Фанэтыка і марфалогія. Вып. I. Гаворкі Цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцовасцяў Украіны і Вялікарасіі в першай чвэрці XX. в.*, Мінск.
- Войтенко А.В. (1991), *Лексический атлас Московской области*, Москва.
- Гајдова У. (2008), *Македонски дијалектен атлас. Пролегомена*, Скопје.
- Иванов Ё.Н. (1972), *Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония (Драмско, Сярско, Валовицко и Зияховско)*, София.
- Клімчук Ф.Д. (1995), *Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет*, Мінск.
- Комягина Л.П. (1994), *Лексический атлас Архангельской области*, Архангельск.
- Кочев И.К. (1988), *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част*, София.
- Кочев И.К. (2001), *Български диалектен атлас. Обобщаващ том I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*, София.
- Латта В. (1991), *Атлас українських говорів східної Словаччини*, Bratislava.
- Лизанец П.Н. (1976), *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи*, Budapest.
- Мальцев М.Д. (1949), *Лингвистический атлас района озера Селигер*, Москва – Ленинград.
- Никончук М. (1994), *Лексичний атлас Правобережного Полісся*, Київ.
- Попов И.А. (2004), *Лексический атлас русских народных говоров. Пробный выпуск*, Москва.

